

מרחבים

כתב עת אינטראקטיבי
למחשבה פסיכואנליטית

הנזל וגרטל ו'השפה ההיא'

ד"ר יואב יגאל¹   ד"ר רות ראופמן²

תמצית

אנליזה של מעשיות קודמות (יגאל ראופמן 2011 א, ב) יצרה שני ערוצים משלימים של תובנות קליניות ותיאורטיות: 1. הראשון מדגיש את צורות הארגון והתמודדות של הנפש בילדות המוקדמת. צורות אלה הן שכחות מאוד וחוצות תרבויות. באמצעות האנליזות אפשר היה לקבל תמונות בהירות ועקביות של הנפש והדינאמיקות הפועלות בה באופן ששום מחקר וניסיון קליני לא הצליחו הגיע אליו.

2. הערוץ השני מלמד שמה שהמסורת הפסיכואנליטית מכנה 'הלא מודע' הוא מרחב של מציאות נפשית פנימית שיש לו שפה הפועלת על-פי חוקים שונים מאלה המוכרים לנו משפת הדיבור. כל אנליזה נוספת מעשירה את 'המילון' של שפה זו, שכינינו אותה - 'השפה ההיא'. מבחינה זו האנליזה של הנזל וגרטל היא המשך ישיר לאנליזות קודמות והיא מוסיפה נפח נוסף לשני הכיוונים. במקביל היא מוסיפה לשני הערוצים מימד נוסף - זיהוי היסודות האבולוציוניים שהובילו ליצירת ההבחנה בין הנקבי-נשי לזכרי-גברי.

¹ פסיכולוג קליני, גן-שמואל, תל-אביב.

² פסיכולוגית קלינית, אוניברסיטת חיפה, זיכרון-יעקוב.

השפות של הנפש - הבהרות ובירור מושגי

שתי האנליזות שעשינו עד כה למעשיות עם (יגאל וראופמן 2011, א, ב) מלמדות שאי שם במישור שונה מזה של הפעילות הנפשית היותר מוכרת ומודעת לנו, מתקיים עולם נפשי אחר המתנהל על פי חוקים שונים מאוד מאלו הידועים ומובנים לנו. עולם זה רחוק מלהיות חדש או לא ידוע, הוא מתועד כבר אלפי שנים, נחקר במגוון רב של דרכים ומהווה מקור לאין ספור ביטויים בכל תחומי החיים. הפסיכואנליזה כינתה מרחב נפשי זה בשורה שמות כמו 'הלא-מודע', 'הלא מודע הקולקטיבי', 'אזור היצירה', 'הממשי והדמיוני' ועוד. האנליזות של מעשיות העם מלמדות שהידע ביחס למרחב זה הוא עדיין גולמי, לא מובחן ואין מי שיודע להתנהל בו בביטחון. בשפה של המעשיות עולם זה הוא בבחינת 'יער לא מוכר'. יש צורך במאמר נפרד, אם לא ביותר מכך, כדי להציג ולו בתמצית את האופנים השונים בהם התייחסה האנושות לאורך הדורות למרחב נפשי זה ואיך היא השתמשה בו. כאן התחלנו ליצור רק תיחומים וייעודים ראשוניים שלו, בעיקר כאלה שיש להם חשיבות לקליניקה. 'היער' כמו אזורים ומרחבים אחרים שמחוץ ל'בית', הם מרחב הפעולה של הפסיכואנליזה ושם אמורים להתקיים המפגשים המשמעותיים ביותר בין המטופל למטפל. מרחב פעולה זה הוא גם מה שמבחין את הפסיכואנליזה מכל שיטת טיפול אחרת. מכאן הצורך ללמוד ביתר בהירות ומובחנות את המבנה של מרחב נפשי זה ואיך לנוע בו בלי ללכת לאיבוד.

האנליזות של מעשיות קודמות מלמדות, שכל מעשייה היא בבחינת הקפאה בזמן של דפוסי מצבים וצורות התמודדות נפשיים שכיחים ונפוצים בתקופות זמן תרבויות שונות. המעשיות עצמן מתארות במילים דפוסים של מצבים נפשיים שההתרחשות והקיום שלהם הוא בספירה נפשית אחרת. התשתית התפקודית של ספירה זו תוארה בספר 'אנטומיה התפתחותית של הנפש' (יגאל 2011). נחזור כאן רק על עיקרי הדברים: קודם להיווצרות השפה והאני, הנפש פועלת בתקופת זמן הראשונית שלה כמכלול של יכולות ותפקודים נפשיים המבוססים על עקרונות משותפים לנו לבעלי חיים אחרים. אלה הן רמות המפרשות את המציאות הגופנית באמצעות תחושות ואת זו הנקלטת מהסביבה החיצונית (על-ידי החושים השונים) באמצעות האמוציות. רכישת השפה ועימה היווצרות ה'אני' יוצרת מסלול פרשנות נוסף: דיבור, חשיבה מילולית, כתיבה ואמצעים אחרים הקשורים

לשפה. בין שני מסלולים אלה מתהווה סוג של מרחב או מציאות נפשית המנקז אליו את המשמעויות המצטברות של שני מסלולי הפרשנות. מציאות זו כינינו 'המציאות האחרת'. האני האנושי מזוהה לחלוטין עם שפת הדיבור וכדי ששפת הדיבור תקבל ייצוג במציאות האחרת היה צורך שתיווצר בה שפה המבוססת על מרכיבים משותפים של שני מסלולי הפרשנות הפועלים בנפש האנושית. במהלך האנליזות הקודמות כינינו שפה זו 'השפה הפנימית של הנפש'³.

הייחוד של המעשיות הוא, שהן מספרות במילים על התרחשויות נפשיות המתוארות מנקודת מבט של השפה האחרת – 'שפת הנפש'. אין לנו שום דרך לתאר, להבהיר ולהמשיג את נקודת המבט של שפת הנפש אלא במילים, אבל לאורך כל הדרך יש לזכור שאנחנו מתארים במילים את נקודת-המבט של הנפש על עצמה. נקודת מבט זו מתארת מצבים והתרחשויות בשפה אחרת שאינה מילולית. התיאור שלנו הוא מילולי אבל נקודת המבט שבאמצעותה אנחנו מתארים מצבים והתרחשויות נפשיות אינה כזאת. מחקר המעשיות בכללו הוא ניסיון להתמקם ליד אותה נקודת-מבט פנימית ולתרגם למילים את מה שהיא מספרת לנו באמצעות השפה האחרת. אוצר 'המילים' הבסיסי של שפה זו מורכב ממה שאנחנו מכנים מפתחות: 'בית', 'דרך', 'יער', 'זאב', 'אוצרות' וכן הלאה. לכול אחד מהם יש, כמו למילים, משמעות קבועה ומשמעויות משנה רבות תלויות הקשר. לפחות כרגע נראה שהמשמעות הקבועה וקטעים נרחבים של משמעויות המשנה משותפים לתקופות זמן ותרבויות שונות. יש להניח שככל שנצליח ליצור יותר אנליזות של מעשיות, כך נוכל להעשיר את לקסיקון המפתחות המשותף שלה ובאופן כזה להכיר טוב יותר את המתווים המארגנים של היער - של המציאות הנפשית האחרת.

כדי שנוכל לחזור ולספר על הנפש מנקודת המבט של השפה הנפשית בלי להפוך את הדיון למסורבל ומבלבל יש צורך ליצור מעין הבחנת משנה בתוך השפה של הנפש עצמה. בדיוק כשם שבשפת הדיבור אנחנו מבחינים בנפש בין רמות ארגון קדם-דיבוריות לבין רמות דיבור דיבוריות, כך גם בשפה של הנפש. אלא שבשפה זו החלוקה היא אחרת ומבוססת על

³ שני מסלולי הפרשנות יצרו יותר מרחב נפשי ומציאות נפשית אחת, אך תיאור שלהן ייעשה במקום אחר.

ההיגיון המיוחד לה. הגיון זה יוצר תיחום בין המוכר, הביתי, המוגן, הרגיל וכן הלאה לבין הלא מוכר, החדש, המאיים, הזר וכן הלאה. התנועה של הסובייקט (גיבור או גיבורי העלילה) בין שתי מציאויות נפשיות אלה היא המרחב של השפה הנפשית. כדי שלא נצטרך בכל פעם מחדש למצוא מילים איך לתאר את ההבחנה בין שתי מציאויות נפשיות אלה, נכנה את המציאות המוכרת לסובייקט כ'מציאות הזאת' ואת השפה שלה כ'שפה הזאת'. את המציאות שאינה מוכרת לסובייקט נכנה 'המציאות האחרת' ואת השפה שלה 'כשפה ההיא'. כך למשל כאשר כיפה אדומה נמצאת בבית עם האימא שלה היא מתקיימת ב'מציאות הזאת'. כאשר היא עוברת ביער היא כבר מתקיימת ב'מציאות האחרת' (אפילו שמבחינת כיפה אדומה אין הבדל גדול בין שתי המציאויות, אבל זה כבר חלק מהשיבושים שלה בתפיסת המציאות). הבחירה במונחים 'המציאות הזאת' 'השפה הזאת' 'המציאות האחרת' ו'השפה ההיא' אינה מקרית, אבל היא תוסבר כבר בעבודות אחרות.

בשפה הפנימית של הנפש ניתן להבחין בין שתי רמות:

1. 'המציאות הזאת' היא נקודת המוצא של עלילות המעשייה מה שנחוה על-ידנו כמוכר, ביתי ומוגן. היא הבית שבו גר הסובייקט כפי שהוא חווה אותו. השפה שלה מייצגת את האופן בו אנחנו חווים את המציאות החיצונית-ריאלית. זו גם המציאות שבה משתקפת רמת האיזון הנפשית של כל אחד. רמת האיזון ב'מציאות הזאת' היא שקלול של האופן בו נחוות המציאות החיצונית ריאלית מצד אחד והמציאות האחרת מהצד השני.
2. 'המציאות האחרת' היא מציאות נפשית לא מוכרת, זרה, לא מאוזנת, המתקיימת באזורי הספר או הפרא של הנפש, שם אנחנו מרגישים חשופים, לא מוגנים וכן הלאה. מציאות זו מקבילה ל'תהליך הראשוני' אצל פרויד ול'לא מודע' בכל האסכולות. היא מקבילה למה שכל אחד מאיתנו חווה כתחושות בלבד, כלא מוכר בשבילו, כזר, מפחיד, לא מובחן, אחר וכן הלאה. בחרנו לכנות את השפה המייצגת את האופן בו נחוה העולם הריאלי והנפשי ב'מציאות האחרת' - 'השפה ההיא'. הביטויים השונים של השפה ההיא עומדים במרכז החשיבה של פרויד ויונג: חלומות, סימפטומים, פליטות פה, מבחן האסוציאציות של יונג, האסוציאציות

החופשיות של פרויד וכן הלאה. הפרשנות שלהם לכל אלה הם לדעתנו חלקיים ובעיקר לא מדויקים ולא מובחנים מספיק.

עלילות המעשיות כולן מתרחשות כתנועה בין שתי מציאויות אלה. דפוסי הזיקה והאינטראקציות שביניהן הן שעומדים במרכז העלילות השונות. כאמור מכיוון שהמעשיות מסופרות מנקודת מבט של שתי שפות הנפש הרי שכל זמן שלא נאמר אחרת הן תמיד מספרות על 'המציאות הזאת' או על 'המציאות האחרת' הן תמיד מספרות על הנפש מנקודת מבט של שפת הנפש.

הבהרה

כדי לא לגלוש לנוקדנות מעיקה נמשיך להשתמש במונח הכללי 'השפה של הנפש' כל זמן שהיא מאפשרת הבנה מספקת של המצבים והתהליכים הנפשיים המדוברים. את המובחנות בין שתי המציאויות הנפשיות הפנימיות נדגיש כאשר תהייה לה חשיבות להבנת המצבים והתהליכים הנפשיים.

הלוגיקה של החוויה

היבט מרכזי אחר של שפת הנפש היא הלוגיקה המיוחדת לה, זו שאמרנו אליה באנליזות קודמות שבמרכזה עומדת החוויה. מפתח כמו 'יער' נבחר על-ידי הערך החוויתי שלו ולא על-פי מסמנים אחרים. אם צריך לתאר חוויה של מאוימות השפה של הנפש תבחר בזאב (או בחיות מאימות אחרות או בדמויות כמו-אנושיות מאימות כמו 'מכשפה' 'ענק' וכדומה. אם צריך לתאר חוויה של מוכרות, ביטחון וכדומה השפה של הנפש תבחר ב'בית' וכן הלאה. במציאות הריאלית אנחנו מתייחסים לחוויות כמשהו סובייקטיבי, ארעי ובמקרים רבים גם לא מובחן מספיק. החוויה, ובצדק, אינה יכולה להוות אינדיקציה בלעדית להחלטות מורכבות. כאשר יש צורך בשיקולים מקיפים המביאים בחשבון נתונים רבים החוויה אמורה יכולה להוות פרמטר אחד מבין רבים אחרים. נניח שזוג מחליט לקנות לעצמו בית ובגלל פרט מסוים בו או בקרבתו (עץ יפה) הוא נחוה כבית שרוצים להיות בו. זה ללא ספק יכול להיות פרמטר אבל רק כאחד מבין רבים אחרים שצריך לקחת בחשבון, ולבטח לא החשוב מביניהם. אין ספק שהחלטה לקנות בית על בסיס החוויה של פרט

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

כלשהו בו תהייה לא נבונה וחסרת אחריות. לעומת זאת בשפה של הנפש לערך של החוויה יש משקל מוחלט מפני שהוא מסמן תמיד את ערכה או את האיכות של אותה חוויה ביחס לחיים הנפשיים. חוויות חיוביות משמען תמיד חוויות המסמנות חיים נפשיים שהם טובים יותר באיזשהו מובן: יותר יכולות, יותר דרגות חופש, יותר קשרים רגשיים חיוביים וכן הלאה. באותה מידה חוויות שליליות משמעותן היא תמיד משהו לא טוב ביחס לחיים הנפשיים: צמצום שלהם, סכנה להם, השתלטות עליהם וכן הלאה. פרויד כינה הבחנה זו כעיקרון העונג והצער, אבל זו הבחנה כללית מדי ומעורפלת ואינה מאפשרת להבין נכון את האופן בו מסמנת ומתארת השפה של הנפש את המציאות הפנימית. ההיגיון של שפת הנפש הוא מדויק, אמין ורב ערך יותר מכל בסיסי ההיגיון האחרים עליהם נשענת שפת הדיבור העניינית והאני. שפת הנפש יודעות הרבה יותר טוב על מצבו הנפשי של הסובייקט, על הנסיבות למצבו וכן הלאה מאשר הידע שיכולות לספק לו שפת הדיבור והאני. חשוב לזכור שללא קשר לשפה הפסיכואנליטית שכל מטפל עובד על-פיה, נקודת המוצא של תפיסת הטיפול הפסיכואנליטי היא, שרק שינויים ברמה שאנחנו מכנים אותה 'השפה של הנפש' הם אלה שיכולים להוביל להפחתת הסבל הנפשי ולתפקוד נפשי נכון ותואם יותר במציאות הריאלית.

נקודת המוצא של המעשיות

בשני המאמרים הקודמים שעסקו באנליזה של מעשיות עם, התייחסנו לאופן בו נפתחות המעשיות כרקע ונקודת מוצא למצב ולמסע נפשיים. האנליזה של מעשיות אלה מלמדת שיש משהו מתעתע בפתחות והן עשויות ליצור רושם ראשוני שאינו מתיישב עם ההמשך. במעשייה 'הזאב והגדיים' זו אימא-עז חמה ואוהבת שנאלצת אומנם לעזוב את המרחב הנפשי המשותף, אך דואגת להכין את הגדיים לכך. ב'שלושת החזירונים' זו אימא שחושבת שהגיע הזמן שגוריה יבנו לעצמם בית, לא מפני שהטיפול בהם קשה עליה, אלא משום שהיא סבורה שהם בשלים לכך. ב'כיפה אדומה' זו ילדה מתוקה שכולם אהבו אותה. לעומת זאת נראה שב'הנזל וגרטל' הפתיחה לכאורה אינה מתעתעת משום שהיא מפגישה אותנו מיד עם משפחה במצוקה (אין אוכל בבית). לפחות מנקודת-המבט של האם זו בחירה בין גוויעה ברעב של כולם או וויתור על ילדיה. מבחינה זו גירוש הילדים מהבית הוא מענה אפשרי להתמודדות עם המצב הנואש אליו נקלעה המשפחה. אלא שבשפת הנפש, שאל

ההיגיון המיוחד לה ואל אוצר המילים (או המפתחות-סמלים) שלה אנחנו מתוודעים בהדרגה, בשאלה 'מי גר בבית?' טמון מידע רב ערך על רמת הארגון הנפשית המהווה את נקודת-המוצא למסע הנפשי. ובבית זה גרים אבא ואימא, ילד וילדה - מעין דגם של משפחה תקנית.

בשפת הנפש הבית הוא מקום מגוריו של הסובייקט. בכיפה אדומה אלה הן אם ובת. במעשיות אחרות - אם ובן או אב ובת. בקבוצת מעשיות אחרת יש זוג הורים אבל רק ילד אחד - בן או בת. בקבוצה אחרת גם אם יש אב הוא כמעט אינו נוכח. כבר הערנו במאמר על כיפה אדומה שאין בהכרח התאמה בין שתי השפות. שפת הדיבור רושמת את המציאות דרך מה שנתפס על-ידי החושים ואנחנו נוטים לזהות אותה עם המציאות 'האובייקטיבית'. השפה הנפש משתמשת במה שנתפס על-ידי החושים (בעיקר הראיה) כדי לרשום את המציאות החווייתית, זו שאנו נוטים להתייחס אליה כסובייקטיבית. בשפת הנפש החווייתית בית שיש בו אב ואם, ילד וילדה הוא בית ברמת ארגון נפשית גבוהה יותר, כי הוא מכיל את כל מרכיבי היסוד של משפחה. לסובייקט שגר בבית כזה יש משפחה שלמה ולא חלקית, כמו בחלק גדול מהמעשיות. חשוב לזכור, שיתכן ובמציאות שאנחנו קוראים לה 'אובייקטיבית' זו של שפת הדיבור הבית מאוכלס ביותר או פחות אנשים מזו של המציאות החווייתית-'סובייקטיבית' זו ששפת הנפש היא הדוברת שלה. את המונחים 'אובייקטיבי' ו'סובייקטיבי' רשמנו במכוון במרכאות, משום שהנטייה שלנו היא לזהות את האובייקטיבי עם הנכון או האמיתי. אין באפשרותנו להיכנס כאן לדיון נרחב בנושא זה. אבל מאז פרויד אנחנו יודעים שלפחות בכל הקשור למצבים ותהליכים נפשיים השפה הסובייקטיבית היא הדרך היחידה ללמוד עליהם משהו משמעותי.

שפת הנפש עוסקת בנושאים המעסיקים את הנפש - במציאות החווייתית-סובייקטיבית שלה. היא אינה מתייחסת כמעט למציאות החיצונית הריאלית או ה'אובייקטיבית'. ה'בית' הוא חווית הבית הנפשי. ה'יער' הוא סוג של חווית 'חוף', שגם היא מתקיימת בנפש. ה'מזון' הוא מזון רגשי ועוד מונחי-מפתח אחרים שנלמד עליהם בהמשך. כולם מהווים מסמנים לטיפולוגיה נפשית-פנימית. קל לטעות ולהתרשם שלפחות חלקים של העלילה מתקיימים גם במציאות החיצונית-הריאלית, אבל זו טעות שמקורה בתרגום העלילה הנפשית למילים

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

ולשפת הדיבור העניינית או ה'אובייקטיבית'. העלילות במעשיות עם מתרחשות רובן ככולן בנפש. המציאות הנפשית כמעט ואינה יודעת ולא כלום על המתרחש מחוצה לה. תפקיד האנליזה של מעשיות הוא לתרגם אותן חזרה משפת הדיבור בה הן מסופרות וכתובות לשפת הנפש ואת העלילה המסופרת בשפה זו לתאר חזרה בשפת הדיבור, מתוך ידיעה ומודעות לשפת הנפש, ללקסיקון המיוחד לה ולכללי הדקדוק שלה. המעשיות הן תרגום אינטואיטיבי של שפת הנפש לשפת הדיבור. האנליזה שלהן מלמדת אותנו במעין תהליך מקביל, גם על השפה בה רשומים מצבי הנפש שהמעשיות עוסקות בהן וגם את השפה שבה רשומים מצבי נפש אלה. למרות שבדרך כלל המונח 'סובייקטיבי' מתקשר עם האישי והייחודי לכול אדם, האנליזות מלמדות שהיסודות של שפת הנפש וההיגיון החוויתי המארגן אותם מהווים את השפה הנפוצה ביותר בעולם. יש לנו סיבות טובות להניח שהיסודות של שפה זו משותפים לעמים ותרבויות רבות ושונות ולאורך תקופות זמן ארוכות.

התרגום של שפת הדיבור לשפת הנפש מלמד שהמעשייה על הנזל וגרטל מציבה כבר בתחילתה סוג של סתירה. איך יתכן שסובייקטים, שנתוני הפתיחה שלהם אפשרו להם להגיע לרמת ארגון נפשית גבוהה (יותר מנתוני הפתיחה של חלק גדול מהמעשיות), מוצאים את עצמם מגורשים מהבית. משהו בבית הנפשי שבו גדלו היה חייב להיות נכון ומתאים בכדי שיוכלו להשיג את רמת הארגון שהם הגיעו אליה. במקביל - זהו אותו בית שממנו הם מגורשים באכזריות ומבלי שיהיו עדיין מוכנים לבנות להם בית משל עצמם. ועוד סתירה - איך ה'אניים' של ילדים אלה השיגו רמת ארגון נפשית גבוהה יחסית בבית דל? בשפת הנפש דלות היא דלות רגשית ורגש הוא המזון של הנפש. איך אפשר להתפתח ללא מזון רגשי עשיר יכול ה'אני' שלהם להתפתח נכון? לפני שנראה איך האנליזה של המעשייה מציעה מענה לסתירות אלו, נביא את תמציתה כפי שהיא מובאת בקובץ של האחים גרים.

תקציר המעשייה

משפחה שיש בה אב חוטב עצים, אם, בן (הנזל) ובת (גרטל), גרה בקרבת היער. המשפחה חייתה תמיד בדלות, אבל בתקופה בה מתרחשת העלילה הזמנים קשים במיוחד ואין אוכל

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

בבית. בכדי להציל את עצמם מציעה האם לגרש הילדים ליער. האב חומל עליהם, אך אינו מסוגל להתנגד לאם. הילדים ששומעים את הדיון בין ההורים מנסים להכין את עצמם לגירוש ומסמנים את הדרך בכדי שיוכלו לחזור. בפעם השנייה מונעת האם מהנזל לקחת אבנים לסימון הדרך וציפורים אוכלות את סימני הלחם שהילדים משאירים אחריהם. לאחר כמה ימים ביער מובילה אותם ציפור לבית שכולו אוכל ומעדנים. שם גרה זקנה שמתייחסת אליהם בהתחלה בחביבות, אבל היא בעצם מכשפה שמתכננת לאכול אותם. היא סוגרת את הנזל בכלוב כדי לפטם אותו ומאלצת את גרטל לעזור לה. הילדים מצליחים להערים על המכשפה והיא נשרפת בתנור. הם לוקחים איתם אוצרות שמצאו בבית המכשפה וחוזרים לביתם לחיות עם אביהם לאחר שהאם מתה בזמן שהייתם ביער. סיפור המעשייה מורכב מפרטים רבים נוספים ואלה ידונו במהלך האנליזה שלה.

אנליזה ראשונית

כאמור לעיל, נראה שיש סוג של סתירה בפרטים מהם מורכבת פתיחת המעשייה: למרות שהסובייקטים במרכז העלילה (הילדים) גדלים בתוך בית דל שיכול להיות גם אכזר, הם משיגים רמת ארגון נפשית גבוהה יחסית. התשובה לאותה סתירה ניתנת גם היא בפתיחה - אבא אמפאטי וחומל. בשפה של הנפש 'דלות' חומרית מסמנת דלות רגשית ונראה שלמרות הדלות הרגשית הכוללת בבית, משהו בו היה בכל זאת מספיק בשביל הילדים. האבא לא שם את צרכיו לפני אלה של ילדיו. הדלות הייתה משותפת ושוויונית. בשפה של הנפש - היכולות הרגשיות של האב איזנו את הקשיים הרגשיים של האם, באופן שהיה בהם די כדי שהבית יחוה כביתה של משפחה, גם עם על סף היכולת לקיים את עצמה ככזו.

לאמפטיה ולחמלה יש מקום נכבד בשדה הפסיכואנליטי, אבל הדיון כאן יתבסס על דרווין, שמהתצפיות שלו אפשר ללמוד על המיקום שלהן בארגון הנפשי באופן שלא ניתן ללמוד עליהן בעבודות אחרות. התצפיות של דרווין על האמוציות (Darwin 1872) ומה שניתן ללמוד עליהן ביחס לארגון הנפשי הוצגו כבר בהרחבה בעבודות קודמות (יגאל 2011 א ו- ב). כאן נציג רק את תמצית הדברים.

החל מהלידה מתחילים התפקודים הנפשיים להתמייין-להתפתח על-פי סדר נתון מראש. התפקוד הראשון הן התחושות הגופניות, שמכוונות להציע פרשנות לאירועים גופניים.

הנזל וגרטל ו'השפה ההיא' / יואב יגאל ורוית ראופמן

בשלב הבא, שכשהפעוט מתחיל לגלות את העלם הסובב, מתפתחת שורת תפקודים שהמרכזי ביניהם לצורך עניינו כאן הן האמוציות. האמוציות, לפי דרווין הן קודם כל ביטוי גופני-הבעתי והן יוצרות ריגושים אצל אלה שנחשפים לביטויים אלה. מה שהיה בשלב הראשון אינטראקציה בין הגוף לנפש, הופך להיות בשלב השני לאינטראקציה בין גוף של סובייקט אחד לריגוש של סובייקט אחר - ולהפך. האמוציה היא דפוס התקשורת הראשון שמתהווה בין שני סובייקטים על-ידי כך שביטוי גופני אצל האחד מעורר ריגוש אצל האחר. האמפטיה היא חלק מהתפתחות האמוציות והיא נוצרת בשלושה צעדים עוקבים: א. נוצר חיבור בין הביטוי הגופני לבין הביטוי הריגושי אצל אותו סובייקט. החיבור מאפשר לו לזהות את אופי הריגוש המתחולל אצל סובייקט אחר על-פי ביטויים הבעתיים-גופניים דומים. ג. זיהוי הריגוש יכול ליצור הזדהות ואכפתיות. דרך הביטויים ההבעתיים-גופניים האמפטיה יוצרת חיבור בין ריגושים של שני סובייקטים. מהתצפיות של דרווין על האמוציות והאמפטיה אפשר ללמוד אמת נפשית חשובה - האמפטיה היא התנאי לקשר רגשי. במעשייה 'הנזל וגרטל', האמפטיה של האב היא שיצרה חווית בית ומשפחה שלמים ונכונים - משפחה שיש בה את כול מרכיבי היסוד.

מהמשך העלילה מסתבר שהארגון הנפשי שהושג באמצעות האמפטיה היה שברירי ולא החזיק מעמד במצב משברי. נראה שהאיזון הרגשי קרס אולי משום שקשייה הנפשיים של האם התעצמו. המעשייה אינה מפרטת, אבל היא מפנה אליה את האצבע - כמי שלא יכלה לקיים יותר את הבית המשותף. האמפטיה של האב כבר לא היוותה כוח נגדי חזק דיו והילדים נותקו מהמרחב הנפשי של ההורים. ניסיון ראשון שלהם לקיים את הקשר הרגשי ולחזור הביתה הצליח לזמן קצר, אבל בשני כבר לא נמצאה להם הדרך חזרה. על רמת הארגון הגבוהה יחסית שהילדים הגיעו אליה, אפשר ללמוד מכך שהם ממשיכים לדאוג ככל יכולתם אחד לשני לאורך כל העלילה. זו רמת אמפטיה הדדית שרחוקה מלהיות מובנת מאליה ובמציאות הריאלית של ילדים היא הישג של ממש.

מכאן ואילך מתמקד הסיפור בניסיון של האב והאחות להתמודד עם המצב שאליו נקלעו בעל כורחם. קודם שננסה ללמוד על האופנים בהם התמודדו הילדים עם המציאות החדשה, נתרגם מציאות זו לשפת הנפש.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

היער

היער הוא אחד המפתחות להבנה נכונה של 'כיפה אדומה' ודנו בו כבר במאמר קודם. אלא שכיפה אדומה רק עברה ביער בדרכה מבית אחד לשני. לעומתה הנזל וגרטל מוצאים את עצמם ביער ללא בית ללכת אליו. המעבר מהבית ליער מסמן בשפת המעשייה את המעבר מ'המציאות הזאת' ל'מציאות האחרת'. עם זאת המציאות של היער כשלעצמה אינה עוינת אותם. אומנם הציפורים ביער מנקרות את הסימנים לדרכם חזרה, אבל פירורי לחם הם מאכל של ציפורים ואין בכך פעילות עוינת המכוונת כנגדם, אלא חלק מהמציאות של היער. במקביל היער דווקא מאוכלס בישויות נפשיות הפועלות באופן מכוון ככוחות מסייעים. כאשר הילדים אינם מוצאים בו את דרכם, ציפור לבנה מובילה אותם לבית שמציע שלהם שפע של מזון רגשי. כל מה שאינו אנושי מסמן בשפת הנפש את רמות הארגון הראשוניות של הנפש - אלה המשותפות לנו ולצורות חיים אחרות. דמויות אנושיות מייצגות בשפה זו את ה'אני' - תפקוד נפשי שהוא ייחודי למין האנושי ויש לו קשר עמוק לשפת המילים והדיבור (יגאל 2011, ב, פרק שלישי). הניתוק הרגשי מההורים מכריח את הילדים להישען על רמות ארגון ראשוניות יותר. השאלה אם רמות אלה יחוו כעוינות ומסוכנות, תומכות ומסייעות, או בשילובים שונים של צירים אלה, מותנית באופן בו נרשמות ההתנסויות הראשוניות אצל כל אחד ואחד. מתיאור היער שאליו נקלעו הנזל וגרטל מתבקש להניח שאולי לא ידעו איך להתמצא ולהתקיים בו, אבל היער על החיות שבו לא היה עוין כלפיהם ואפילו להפך. נתון זה מחזק את ההנחה שלמרות הדלות והאכזריות של הבית ממנו באו הילדים, היסודות שלו היו 'טובים דיים' בשבילם. דווקא הדמות האנושית היחידה שמתגוררת בו היא המסוכנת - המכשפה. 'היער' ומי שמתגורר בו מסמנים במדויק את המציאות הנפשית הפנימית של הילדים: החוויה הבסיסית של המרחב הנפשי שלהם היא חיובית, אבל שוכנת בו דמות עוינת שהילדים לא למדו עדיין לזהותה. הזאב - מ'הזאב והגדיים' מכיפה אדומה' התגלגל כאן לדמות כמו-אנושית.

אוצרות הנפש

ציפור לבנה מנחה את הילדים האבודים לבית שכולו מזון טעים, אלא שהבית המזין מתברר כמלכודת. גרה בו מכשפה זקנה שמתכננת לאכול את הילדים לאחר שתפטם אותם. המכשפה אינה שונה מהאופן בו חוו את הילדים את אימם. לא במקרה ולאחר שהצליחו להשמיד אותה, מתברר להם בחזרה לביתם שגם האימא שלהם מתה. בהריגת המכשפה כאם עוינת הצליחו הילדים להוציא אותה מחוץ לבית הנפשי המשותף. מעכשיו זהו בית של שלושה - שלהם ושל האב האמפאטי והרחמן. אל הבית הישן-חדש שלהם הם מביאים אוצרות רבים של פנינים ואבני חן שמצאו בבית המכשפה. הבית הדל הפך להיות לבית שיש בו רווחה. המזון מסמן בשפת הנפש תמיכה רגשית ו'אוצרות' הם מה שאפשר לרכוש בתמורתם מזון ופרטים אחרים שעוזרים לקיים את הבית הנפשי - הם מסמנים יכולות ההתמודדות של הנפש. הצלחתם בהתמודדות עם המציאות הנפשית הקשה אליה נקלעו (היער והמכשפה), הכשירו אותם להתמודד טוב יותר עם נסיבות החיים. לא במקרה במעשיות רבות נמצא האוצר לאחר מסעות, הרפתקאות, התמודדויות עם סכנות וכדומה. האוצר של הנפש הוא ההתנסויות שהנפש צברה, התובנות ויכולות ההתמודדות שלה. יש להיות ערים לכך ש'אוצרות' בשפת הנפש הן בבחינת יכולות פוטנציאליות ולא תמיד משתמשים בהם בתבונה. כך למשל בחלק מהמעשיות האוצרות מתבזבזים בקלות ראש, אינם מנוצלים נכון וכדומה.

בכדי שנוכל להבין לעומק איך ילדים חסרי-אונים ואבודים הצליחו לרכוש לעצמם אוצרות-יכולות מעין אלו, יש צורך לחזור ולעקוב ביתר פרוט אחר מוטיב מרכזי במעשייה - שיתוף הפעולה בין הילד לילדה.

אנליזה שנייה:

העיקרון הנקבי/נשי - העיקרון הזכרי/גברי

בהשפעת תיאורית הביסקסואליות של ידידו וילהלם פליס (Wilhelm Fliess) הניח פרויד בתחילת דרכו שבגבריות יש נוכחות של מרכיבים נפשיים נשיים - ולהפך (Masson 1985). פרויד לא פיתח את הדברים הרבה מעבר לכך. לעומת זאת בתיאוריה של יונג יש מקום חשוב למושגי ה'אנימה' - המרכיב הנפשי בגבר, וה'אנימוס' - המרכיב הגברי באישה (Jung 1964). ההבחנות של יונג נכונות בעיקרן אך הן כלליות מאוד ולא מספיק מובחנות

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

בכדי לעקוב באמצעותן אחר הדקויות הנדרשות כדי לפרש את השוני בין ההתנהלות של הנזל לזו של גרטל ואת ההשתנות של שניהם. כך או כך שאלת המובחנות בין המגדרים הייתה ונשארה אחד הנושאים היותר חמקמקים ומתעתעים בשדה הפסיכואנליטי. לא ברור גם איך התיאוריות הקיימות קושרות את התובנות שלהן עם פרספקטיבה אבולוציונית. למיניות ולמובחנות של העיקרון הזכרי מהנקבי יש היסטוריה בת מיליארדי שנים. כדי להבין איך הדברים באים לידי ביטוי במין האנושי יש לכן צורך לנסות ולעקוב אחר ההיסטוריה האבולוציונית של הפיצול בין הנקבי לזכרי. אך קודם שנגיע לתיאוריה נחזור ונספר את המעשייה מנקודת-מבט של התפקידים והתפקוד של כל אחד מהילדים.

חילוף תפקידים

בסצנה הראשונה מקשיבים שני הילדים המורעבים והמודאגים לשיחת ההורים. הנזל פורצת בבכי ובטוחה שהגיע סופם. הנזל מרגיע אותה ומוצא פתרון שיאפשר להם לחזור הביתה. הוא אוסף אבני חצץ קטנות ומפזרן כסימני דרך. כשהם נעזבים לבדם ביער גרטל מיואשת והנזל מרגיע אותה שוב ובעזרת סימני הדרך הם מצליחים לחזור הביתה. הילדים שומעים שוב את שיחת ההורים ושוב גרטל בוכה ומיואשת, והנזל מרגיע אותה ומבטיח שימצא פתרון. אלא שהאם החשדנית סוגרת את הדלת והוא אינו יכול לצאת ולאסוף אבנים. הנזל משתמש בלחם שההורים נתנו להם ומפזר פירורים ממנו בדרך אלא שציפורים אוכלות את הפירורים והילדים אינם מוצאים את דרכם חזרה. הנזל שוב מרגיע את גרטל המיואשת ומבטיח לה שימצא את הדרך, אלא שהוא אינו מצליח והם תועים ביער. ביום השלישי הם שומעים שירה של ציפור לבנה וזו מובילה אותם לבית שכולו בנוי מלחם ועוגות.

שני הילדים מתפתים להאמין בטוב ליבה של הזקנה, אך זו כולאת את הילד בכלוב ומצווה על הילדה לעזור לה להאכילו כדי שישמין. הילדה מצטערת על כך שלא נשארו ביער ומתו יחד, אך אינה יכולה לסרב לזקנה ומשתפת איתה פעולה. הזקנה בודקת מדי פעם אם הנזל משמין על פי התוכנית, אך הוא מערים עליה ובמקום לתת לה את ידו מושיט לה עצם. הזקנה שקצה נפשה לחכות מתכננת לאפות באותה הזדמנות גם את גרטל ומצווה עליה לבדוק אם התנור התחמם דיו. הפעם הילדה היא זו שמערימה על המכשפה ומבקשת ממנה שתדגים לה איך לבדוק את התנור וכשזו נכנסת אליו היא סוגרת עליה את הדלת והמכשפה

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הנזל וגרטל ו'השפה ההיא' / יואב יגאל ורוית ראופמן

נשרפת. גרטל משחררת את הנזל, שניהם מוצאים את אוצרותיה של המכשפה ולוקחים לעצמם את מה שיש ביכולתם לשאת. בדרכם חזרה הם מגיעים למקום של 'מים רבים'. הנזל מיואש ולא מוצא דרך לעבור וגרטל היא זו שמזהה ברווזה לבנה ומבקשת ממנה להעביר אותם. הנזל מתיישב עליה ומזמין גם את אחותו, אך זו מבינה שהברווזה לא תוכל לשאת את שניהם ומחכה עד שזו תעביר את הנזל ותבוא לקחת גם אותה. לאחר מכן הם עושים את דרכם ביער שנעשה להם מוכר יותר ויותר ולבסוף מגיעים לבית אל אביהם.

כבר מאנליזה ראשונית קל להתרשם שבמהלך העלילה מתהפכים התפקידים של הנזל וגרטל. בקטעים הראשונים הילדה חסרת האונים ומיואשת והילד הוא זה שמנחם, מעודד ומחפש פתרונות. אבל בהמשך, במהלך המפגש עם המכשפה התפקידים מתהפכים: הילד הוא זה שנכלא והופך להיות חסר אונים (למעט ההתעיה שדוחה אומנתם במקצת את הקץ, אבל אינה משנה את המצב). גרטל היא זו שגורמת למות המכשפה, משחררת את הנזל, נעזרת בברווזה כדי לצלוח את המים ודואגת לארגן את סדר המעבר בהם.

הנחת היסוד שלנו באנליזה של מעשיות העם היא שהן מתרגמות למילים את מה ששפת הנפש מספרת בדרכה המיוחדת על מצבים, תהליכים והתמודדויות נפשיות חוצות תקופות זמן ותרבויות. מכאן מתבקשת הנחה נוספת: זהותן של הדמויות, הרקע, פרטי העלילה העיקריים אינם יכולים להיות מקריים. כדי להבין את מה ששפת הנפש מנסה לספר יש להתייחס לכול פרט ולבחון מה יכול להיות הקשר בין ההיבטים השונים של המעשייה. בתשתית המעשייה אפשר לזהות שלושה נושאים שהקשר ביניהם רחוק מלהיות מובן מאליו:

1. דגם של משפחה שהאיזון בה שברירי וכשהוא נשבר הילדים מגורשים ממנה ליער. כלומר המשפחה שומרת על האיזון שלה באמצעות ויתור על עצמה חוזרת לסוג של איזון המאפיין זוג ללא ילדים.
2. ביער הילדים עוזרים אחד לשני תוך שהם מחליפים תפקידים ביניהם. כך הם מצליחים להתגבר על סכנות גדולות ויוצאים מהן עם יכולות חדשות.
3. בהגיעם חזרה לבית הם מגלים שהגורם שערער את האיזון הראשוני כבר לא גר בו יותר. כלומר האיזון הזוגי נשבר ונוצר איזון מסוג חדש: אב ילד וילדה.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

החוט המוביל של העלילה וזה המחבר בין נושאי השונים הוא הגורל המשותף, שיתוף הפעולה והחלפת התפקידים בין האח לאחות. כדי להבין מהלך זה לעומקו יש לחזור ולחפש את מקורותיו בהיסטוריה האבולוציונית של המיניות ובמובחנות התפקידים המגדרית (שהיא פועל יוצא של המיניות).

העיקרון הנקבי/נשי - העיקרון הזכרי/גברי (המשך)

הדיון ביחס להיווצרות המובחנות בין הנקבי לזכרי הוא חלק מדיון רחב יותר, האמור להתפרסם כספר המשך ל'אנטומיה התפתחותית של הנפש' ועניינו האבולוציה של החיים והנפש. כאן נתייחס רק להיבטים שיש בכוחם לעזור לנו לפענח את המעשייה 'הנזל וגרטל' ובעיקר לתפקידים של כול אחד מהילדים ולהיפוך שלהם במהלך העלילה.

צורת ההמשכיות העיקרית של החיים לפני היווצרות המיניות הייתה חלוקה חוזרת ונשנית של התאים (מה שקדם לכך אינו לגמרי ברור). המיניות הוסיפה לצורה זו של המשכיות צעד נוסף מורכב הרבה יותר: מה שהתחלק התחבר מחדש כדי להתחלק שוב: התא הראשוני הוא חיבור מתרומה של שני אורגניזמים ומייד הוא מתחיל להתחלק כדי לבנות אורגניזם המורכב מכמה תאים. צעד זה היה כרוך בשינויי משנה נוספים: החלוקה הייתה לפי קווי מתאר אחרים מאלה של צורת המשכיות הקודמת. החיבור מחדש היה על-פי קווי המתאר החדשים של החלוקה, אבל כל אחד מהמרכיבים חיפש להשלים את עצמו עם חלק שמקורו בפרט אחר מאותו מין - המנוגד לו בזהותו המינית: חיבור בין נקבה לזכר. בצורת המשכיות הקודמת למיניות, התא מתפצל ומחלק שווה בשווה את תכונותיו בין החלקים השונים. לעומת זאת בחלוקה המינית החצי הזכרי אינו זהה לחצי הנקבי. קווי הפיצול או המתאר החדשים התבססו על עיקרון אחר המהווה את אחד העקרונות המהותיים לחיים - מתן פרשנות ומענה לאירועים המתרחשים בתוכו וסביבתו.

כדי לקיים ולשמר את החיים בתוכו בכל הרמות שלו, חייב האורגניזם שתהיה לו קבוצת אינדיקציות שתכוון אותו ביחס למה שמסייע ותומך בהם לבין מה שעלול להוות עליהם

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

איום, סכנה, פגיעה וכדומה. במקביל חייב האורגניזם שתהייה לו קבוצת אינדיקציות נוספת שתנחה את הפעולות שעליו לנקוט כדי לשמר את החיים ולתחזק אותם ובהמשך תוכל לבחון האם פעולות אלו השיגו את מטרתן או שנכשלו. אלה הם טיפוסי האינדיקציות שתוארו במעשיות הראשונות: במעשייה על הזאב והגדיים השאלה המרכזית הייתה - איך נדע שאנחנו מבחינים נכון בין מה שתומך, מקיים ומשמר את הנפש לבין מה שמסכן אותה ומאיים עלייה? במעשייה על כיפה האדומה השאלה המרכזית הייתה, איך נדע שאנחנו פועלים מהסיבות הנכונות (ומשיגים את המטרות החשובות לנו), או שאנחנו פועלים מסיבות לא נכונות למען מטרות לא נכונות לנו.

קיומו כל אורגניזם מותנה בכך שיפעלו בו שתי קבוצות של אינדיקציות ביחס לחיים: אינדיקציות של זיהוי ואינדיקציות של מניעים ופעולה. נראה שקו התיחום שהאבולוציה 'בחרה' בו כדי להבחין בין הנקבי לזכרי עובר בין שתי קבוצות האינדיקציות. כאמור האורגניזם לא יכול להתקיים ללא שתיהן, אבל בנקבי האינדיקציות של זיהוי המתרחש הן הדומיננטיות ואילו בזכרי האינדיקציות של המניעים והפעולה הן הדומיננטיות. לפיצול בין שתי קבוצות האינדיקציות, שהתרחש לפני מיליארדי שנים, היו ויש השלכות מרחיקות לכת על הרבה מאוד תכונות משנה וצורות הארגון והתפקוד של כל אחד מין המינים, אבל אלה נושאים שלא נוכל לדון בהם כאן. לעניינו הפיצול בין המינים מאפשר לבחון מחדש, בעזרת טיפוסי האינדיקציות האופייניים להם, את התפקידים של הנזל (כגורם הזכרי) ושל גרטל (כגורם הנקבי) ואת משמעות היפוך התפקידים ביניהם. נחזור ונעקוב אחר מהלך העלילה בהתאמה לטיפוסי האינדיקציה.

הנזל וגרטל - אנליזה על-פי אינדיקציות 'זכריות-גבריות' ו'נקביות-נשיות'
שני הילדים מזהים נכון את משמעות השיחה עם ההורים, אבל לילדה אין אינדיקציות איך לפעול (היא בוכה ומיואשת). הילד הוא זה שמוצא דרך לפעול, אבל תוצאות פעולתו מתבטלות לאחר הכישלון לחזור הביתה. הכישלון מייאש את הילדה ואין לה שום דרך לפעול. גם הפעם היוזמה היא של הילד, אבל הניסיון שלו לנווט ביער ללא סימני עזר נכשל גם הוא. שני הילדים הולכים בעקבות הציפור ומגיעים לבית שמהווה מעין הבטחה ומענה לסבלם. שניהם נכשלים בזיהוי נכון של כוונות האישה הזקנה. הנזל הוא שנכלא

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הנזל וגרטל ו'השפה ההיא' / יואב יגאל ורוית ראופמן

ונמנעת ממנו כל אפשרות פעולה וכאן מתחיל היפוך התפקידים: הילדה מזהה נכון את כוונות המכשפה, פועלת נכון כדי לסקל את כוונותיה, משמידה אותה ומשחררת את הילד. היא זו שמזהה נכון מה יעזור להם לחצות את המים ואיך לעשות זאת. על פי המסופר שני הילדים חזרו עם כישורים חדשים להתמודד עם המציאות הנפשית. אבל נראה שגרטל היא שעברה טרנספורמציה של ממש, כזו ששלבה בתוכה והוסיפה לעצמה את קבוצת האינדיקציות הזכריות - לא רק את אלה שמובילות לפעולה: גם אלה המזהות את המתרחש וגם אלה המזהות את הפעולות הנכונות. במבט לאחור כל הפעולות של הנזל נכשלו. הוא ניחן אומנם באינדיקציות לפעול אבל לא בהכרח לפעול נכון. במהלך העלילה הנזל מאבד את אינדיקציות הפעולה שלו ולקראת סופה גם אינדיקציות הזיהוי שלו (איך לחצות את המים והתעלמות ממגבלות הברווזה לשאת את שניהם). במובן זה הנזל חוזר לבית כשמצבו קשה יותר אפילו מזה של גרטל בתחילת העלילה: גם הוא הביא איתו אוצרות מבית הזקנה, אבל לא ברור אם יידע להשתמש בהם נכון.

הטרנספורמציות שעברו הילדים (לחיוב ולשלילה) מאפשרת ליצור חיבור בין ההיבטים המרכזיים של עלילת המעשייה: אופי האיזון המשפחתי, השבר שלו, הכוחות שפועלים בהתמודדות עם השבר, הטרנספורמציה בארגון הכוחות ויצירת איזון מסוג אחר⁴.

סימטריה- שבירה- איזון חדש

האיזון העדין במשפחה של הנזל וגרטל מבוסס על אבא אמפאתי וחומל ואימא עם קשיים נפשיים ניכרים. שווי המשקל נשמר כל זמן שהאב מצליח לאזן בין האמפתיה שלו כלפי ילדיו לבין האמפתיה שלו לאשתו ואם ילדיו. למעשה, גם אצל ההורים יש מעין היפוך תפקידים: האב קשוב וחומל (אינדיקציות נשיות של זיהוי) ואילו האם דוחפת לפעולה (אינדיקציות גבריות) וחסרת אמפטיה. כל זמן שאיזון מסוג זה נשמר, די בו בכדי ליצור בית המכיל את מרכיבי היסוד של משפחה. לא רק האיזון בין ההורים הוא עדין ושברירי אלא גם זה של הילדים: הילדה נעדרת יכולות פעולה והילד פועל, אבל ללא תוצאות של ממש. כמו ההורים גם הם כביכול משלימים אחד את השני, אבל זו השלמה הבנויה על העדר יסוד זכרי-גברי אצל הילדה, ואילו אצל הילד יש אומנם יסוד נקבי-נשי, אבל הגברי

⁴ דוגמאות מהקליניקה בנושא האינדיקציות הנשיות-גבריות מצריכות דיון בנפרד וייעשו במקום אחר.

הנזל וגרטל ו'השפה ההיא' / יואב יגאל ורוית ראופמן

אינו פועל בו נכון. איזון מסדר גבוה יותר מצריך נוכחות של שתי קבוצות האינדיקציות בכל אחד מהסובייקטים הגרים בבית ולא רק ביניהם⁵. נראה ששפת הנפש מנסה ללמד אותנו באמצעות המעשייה על שברירותו של איזון הורי המבוסס גם על דפוס ניגודי וגם על חילוף תפקידים בין ההורים, על הילדים.

המעשייה מלמדת אותנו גם שיעור חשוב בנושא האמפטיה: יש לה השפעה חיובית כל זמן שהיא מחולקת שווה. אם חלק אחד במשפחה זוכה ליותר התחשבות ואמפתיה מחלק אחר שלה היא מוצאת את עצמה משתפת פעולה עם כוחות הרסניים בה. המשבר מקורו בכך שהאב מעמיד את צרכיה הרגשיים של אישתו לפני אלה של ילדיו ובכך מפר את האיזון העדין בבית. כדי שהאמפטיה תהייה אפקטיבית עלייה להיות מלווה ביכולת לפעול. נראה שלקבוצת האינדיקציות הגבריות - הדוחפות לפעולה - אין נוכחות של ממש אצל האב.

האנליזה של הנזל וגרטל היא במובנים רבים המשך והקצנה של שיבושים נפשיים שזוהו באנליזות קודמות ומוקדמות יותר מבחינה התפתחותית. הנזל הכלוא בבית המכשפה הוא הד לגדיים שנבלעו על-ידי הזאב. העזרה שמגישה גרטל למכשפה היא הד לעזרה שמגישה כיפה אדומה לסבתא שלה. 'בשפה ההיא' המכשפה עימה מתמודדים הילדים ביער, היא הדרך בה רשומה האם אצל הילדים - כ'אם אוכלת ילדיה'. סוג של קשיים עמוק וקשה יותר מאשר הצורך של הסבתא להתמך רגשית על-ידי כיפה אדומה. זו אם שהרעב הרגשי שלה כה עמוק ולא מובחן שהיא ניזונה מילדיה שלה. לכן לטרנספורמציה שעוברת גרטל במהלך המעשייה יש קשר עמוק לדפוסי הקשיים והאיזונים בבית. היא זו שמשיגה לעצמה סוג של איזון פנימי המשלב אינדיקציות נשיות וגבריות, היא זו שמסלקת את האם מהבית המשותף והופכת להיות הגורם המאזן בבית, מפני שלא נראה שהאב עבר שינוי משמעותי כלשהו והנזל נעשה מפוחד וחסר אונים יותר. איזון משפחתי המוטל על כתפיה של ילדה קטנה, מרשימה ככל שתהייה, וללא אם בבית - אינו מבטיח בהכרח איזון יציב ונכון. הסוף הטוב של המעשייה הוא טוב יחסית לנסיבות, אבל לא בטוח שדי בו להבטיח המשך נכון להתפתחות הילדים. חשוב לחזור ולהדגיש שהמעשיות מספרות על המציאות הפנימית וזו

⁵ סוג של איזון המושג על-ידי קשר זוגי בין שני סובייקטים מנוגדים, כאשר אצל אחד שולטת קבוצת אינדיקציות אחת ולשנייה כמעט שאין משקל, הוא שכיח מאוד.

אינה תואמת בהכרח את המציאות הריאלית. בהחלט יתכן שבמציאות הריאלית האם ממשיכה לחיות בבית אבל היא לא גרה יותר בבית הרגשי של ילדיה.

היער (המשך)

יש במעשייה על הנזל וגרטל היבטים ופרטים שעדיין לא פורשו לעומקם כמו 'הציפור הלבנה' שמנחה אותם לבית המכשפה, הברווזה שמעבירה אותם את המים הרבים ועוד. נושאים אלה ידונו ביתר הרחבה במהלך האנליזה של מעשיות נוספות. כאן נמשיך את הדיון במפתח ה'יער' שהתחלנו בו קודם. הניתוק הרגשי מההורים משמעותו סילוק הילדים מהבית הנפשי המשותף. הגירוש מאלץ את הילדים לחפש לעצמם מקום אחר ובהעדר יכולת רגשית להקים לעצמם בית הם נסוגים לרמות ארגון נפשיות ראשוניות שאינן נזקקות לבית - היער ומי ששוכן בו. על פי המפתחות דמויות אנושיות מייצגות את פונקציות ה'אני' שהוא מבנה תפקודי ייחודי למין האנושי וקשור באופן עמוק לשפת הדיבור והמילים. מכיוון שמדובר בנקודת מבט של שפת הנפש הבית שבו גרו הילדים אינו הבית הריאלי אלא הבית הנפשי המתקיים ב'שפה הזאת' - זו המציאות הנפשית אליה נולדו, בה גדלו והיחידה המוכרת להם. ביער הם צריכים להסתגל ל'שפה ההיא'. ה'אני' של הילדים לא נעלם ביער וכדי לתקשר עם רמות הארגון הראשוניות יותר הוא צריך לסגל לעצמו את השפה של המציאות האחרת. בשפה זו ל'עץ', ל'ציפור' וכן הלאה יש משמעות שונה מזו שיש להם ב'שפה הזאת' וזו גם הסיבה שהילדים אינם מזהים במכשפה את אימם. המציאות שבה הם מכירים את האם היא אחרת ושם למרות שהיא קשה היא אינה נתפסת על-ידם 'כאוכלת ילדים'. המשמעות הזו רשומה במקום אחר - 'בשפה ההיא'. החזרה הביתה מסמנת את החזרה למציאות המוכרת שלהם, אפילו שזו השתנתה מאוד.

בתקופות ובתרבויות בהן נוצרו המעשיות היער היה המקום האחר על שלל משמעויותיו. במציאות של ימינו ה'יער', כמפתח, מסמן כל מציאות שהיא מחוץ לבית (שדות, ערים, זרות, רחוב וכן הלאה). היציאה מהבית או השהייה מחוצה יכולה להחוות מסוכנת, תומכת, כאזור מקלט או מעבר בין בית אחד לאחר וכן הלאה. ניתן להביא דוגמאות רבות מהקליניקה לכך שהרחוב, השדה ומרחבים אחרים נחווים כ'יער' - כמציאות אחרת. המשמעות האישית תקבע בהתאם לחוויה עצמה ולמרכיבים אחרים של המציאות האחרת.

דוגמא מהקליניקה:

כיפה אדומה בבית של הנזל וגרטל

האנליזות של המעשיות חושפות דפוסי איומים מוקדמים על הנפש ואת צורות ההתמודדות של הכוחות הפועלים בנפש מולן. התובנות מאנליזות אלה מאפשרות לחדד ולהעשיר את היכולת של מטפלים לזהות דפוסים דומים בקליניקה. עם זאת לא יהיה זה נכון לצפות שמטופל אחד יתאים לדפוס מסוים אחד ואחר לדפוס שני. במציאות הקלינית מטופל עם דפוס בולט ממעשייה אחת יכול להיות גם חלק מדפוס בולט ממעשייה אחרת. ברצוננו להדגים כאן, איך מתוך ארבעה ילדים מאותו בית, שלושה התמודדו בצורה דומה לזו של הנזל וגרטל ואחת בדפוס דומה לזה כיפה אדומה.

שולי היא אישה צעירה בסביבות גיל שלושים נשואה כשש שנים, אימא לשתי בנות ועובדת במשרה מלאה. מבחינות רבות יש לה חיים שהיא שמחה בהם ושלמה איתם. היא מאוהבת בבעלה כמו ביום החתונה, אימא חמה, סבלנית ומסורה והאימהות ממלאת אותה מאוד. היא עובדת בחנות גדולה מזה שנים רבות ועשתה את כל הדרך מהעבודות והתפקידים הפשוטים ביותר עד לניהול החנות כיום. שולי חזרה לטיפול לאחר כשש שנים, כשהסיבה לפנייה היו חרדות קשות שהתחילו כמה שבועות קודם. היא ייחסה אותן להתמודדות שלה עם מחלה גופנית קשה חצי שנה קודם, אך נראה שפעלו כאן סיבות נוספות. החרדות עצמן נעלמו לאחר שתי פגישות אבל הוחלט להמשיך להיפגש בכדי לראות אם יש נושאים נוספים שפועלים מתחת לפני השטח. נתמקד כאן בסימפטום אחד (שמלווה אותה כבר שנים רבות), בקשר שלו לרקע המשפחתי שלה בכלל ולדפוס היחסים עם האם בפרט.

בדומה למשפחה של הנזל וגרטל, שולי גדלה במשפחה דלה בכל המובנים: כלכלית ורגשית. האב איש טוב וחרוץ, שעובד כל חייו בעבודות פשוטות, מרוויח מעט ומשתדל לתחזק את המצוקה של אשתו ולהיות אבא טוב לילדיו. האימא הייתה תמיד בבית ונחוות על-ידי כל הילדים כמי שתמיד לא טוב לה, חסר לה, לא מרוצה ונוקת. הנזקקות של האם

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הייתה והינה מוחצנת וגלויה: יש לה ציפייה שהילדים יתחשבו בה ולא ישאירו אותה לבד בבית כבר מאז שהיו קטנים. כשגדלו והתחילו לעמוד ברשות עצמם הצורך בתמיכה ועזרה התרחב לכול התחומים: בקשות לכסף, שיקנו לה דברים, יתקנו, ידאגו לה, יהיהו איתה ועוד. נראה ששתי האחיות והאח של שולי ניתקו את הקשר הרגשי מהאם כבר מגיל צעיר מאוד. הם לא התייחסו למצוקות ולבקשות שלה והשתדלו לחיות את החיים שלהם כאילו היא לא קיימת (אחת האחיות שלה אמרה לה לאחרונה: 'הוצאתי את אימא מהלב שלי ואני לא מתכוונת להחזיר אותה לשם'). לדברי שולי האימא מצידה התעלמה מאחיה כשהיו ילדים והם היו כמו 'אוויר בשבילה'. פרט לתיאורים של שולי את דפוסי ההתנהגות של אחיה ביחס לאם ושל האם ביחס אליהם, אין דרך לדעת על הדפוסים היותר הפנימיים שלהם ועל האופנים שבהם חווה כל אחד מהם את הבית בו גדל ואיך הוא מיקם בתוכו את ההורים. לפחות ברמת ההתנהגות נראה שהם מצאו לעצמם דרכי התמודדות דומות לאלה של הנזל וגרטל: ניתוק רגשי מהאם וקשר של חיבה וגורל משותף עם האב.

מי שהייתה קשובה ואכפתית כלפי האם הייתה שולי, שהעדיפה במקרים רבים להישאר איתה ולא ללכת לגן ולבית הספר. בשנות הנעורים ובצבא, כאשר ניסתה לקחת מרחק, הגיבה האם בעוינות ובהתעלמות. לאחר הצבא חזרה שולי לגור בבית עד שהתחתנה. באותן שנים, פרט לצאת לעבודה שהתה זמן רב בבית יחד עם האם. מצד אחד היא ניסתה להקל ולהיענות למצוקותיה ומצד שני לדחוף אותה, ללא הצלחה, לצאת החוצה ולחפש עבודה. באותה תקופה היו לשולי חרדות רבות משל עצמה: היא הרגישה 'קטנה', חסרת כישורים וערך. למעט סימפטום אחד, כל השאר נעלמו או פחתו מאוד עם יציאתה של שולי מבית הוריה ומעבר לחיים עם בן זוגה. בערך בתקופה זו הסתיימה גם תקופת הטיפול הראשונה.

הסימפטום שנשאר עקשני ולא משתנה לאורך כל השנים גם אחר כך מתבטא בכך, שמרחב המחייה הגיאוגרפי של שולי תחום פחות או יותר לאזור מגוריה. כל התרחקות בהיקף של יותר מעשרה-עשרים ק"מ משם מכניס אותה למתח, חרדות ואי-שקט. במקרים בהם המשפחה ניסתה לצאת לחופש לאזור מרוחק יותר, הם נאלצו לחזור באמצע כי שולי נכסה לחרדה, הקיאה ועוד סימפטומים דומים. במקרים אחרים בן זוגה נסע עם הבנות בלעדיה.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

היא עצמה לא מאוד סובלת ממגבלה זו ואין לה צורך לצאת למקומות אחרים, אבל כואב לה על כך שהיא לא יכולה להיות עם בן זוגה ועם הבנות. במציאות היומיומית מקבל בן הזוג של שולי בהבנה את מגבלותיה ואין לו קושי לצאת גם בלעדיה לטיולים עם הבנות. אך ברקע יש עומס נפשי גדול הקשור בכך שהוא עבד כמה שנים בארצות הברית, חזר רק כדי להתחתן איתה אבל לא וויתר על החלום הגדול שלו, לחיות איתה שם. בשביל שולי נסיעה לארצות הברית נחוות רחוקה ובלתי אפשרית כמעט כמו נסיעה למאדים לגבי מרביתנו.

במפגשים האחרונים הולך ומתברר, שמאז ילדותה הדרך ששולי מצאה לעצמה בכדי לקיים ולשמר את הקשר הרגשי עם האימא היה למקם אותה בתוכה כתינוקת קטנה. מעבר לאכפתיות שלה ביחס אליה ורגשי אשמה שהיא לא עושה מספיק בשבילה (גם היום), ההתרחקות הגיאוגרפית מהאם נחוות על-ידי שולי כמי שהשאירה תינוקת קטנה, שהיא אחראית עלייה לבדה בבית. הסימפטומים שלה במצבים כאלה מכוונים כולם לחוויה הבלתי נסבלת של מי שהשאיר תינוק בבית לבד, ללא השגחה וכשאין מי שידאג לצרכיו. במקביל וברמה הרבה פחות מודעת לה היא מפחדת, שאם תאכזב את האימא, היא עצמה תהפוך להיות 'אוויר' בשבילה.

במאמר קודם על 'כיפה אדומה' הערנו, שלמציאות הנפשית בה נדרש הילד לתמוך רגשית בהורה יש פן נוסף: ההורה הנתמך אינו יכול לתת לילד את ההכרה והתמיכה הנדרשים לו ליצירת אוטונומיה נפשית ויציאה לחיים עצמאיים משל עצמו. נראה שבתקופת הטיפול הראשונה שולי עשתה את הצעדים הנחוצים ליצירת אוטונומיה כזו, אך במקביל המשיכה לשמר את התמיכה הרגשית באימא שלה ולפחד ממנה. מה שאולי נחוות על-ידי אחיה 'כמכשפה שצריך להרוג' בכדי להמשיך לחיות, נחוות על-ידה כתינוקת קטנה שהיא האחראית לה. בו-בזמן היא חווה את עצמה גם כילדה קטנה, חלשה ובודדה שאם תאכזב את האימא שלה, זו תתנתק ממנה. אין לדעת עדיין עד כמה יוכל הטיפול לעזור לשולי לשנות את מיקום האם בתוכה (שולי חזרה לתקופת טיפול נוספת רק לפני כמה חודשים). עם זאת, לתובנות הנגזרות מהאנליזות של המעשיות יש תפקיד מרכזי ביכולת שלנו כמטפלים למקם את הקשיים שלה (ושל מטופלים אחרים). לטעמנו אין שום דרך להגיע

לבהירות כזו של המציאות הנפשית הלא מודעת ולצורות ההתמודדות שלה עם האיומים בתוכה, בלי להישען על מה שהמעשיות יודעות לספר על מציאות זו ועל השפה המיוחדת לה.

נספח

'תת-הכרה נפרשת כמניפה' – או האיום נחשף בהדרגה

המובחנות הפנימית והלמידה/רכישה הדרגתית שלה במהלך ההתפתחות הנפשית נידונו כבר בהקשר ל'כיפה אדומה'. כאן ברצוננו להראות כיצד הן מתוארות במעשיות: גם בהקשר של כל מעשייה בזכות עצמה וגם בהקשר לסדר ההתפתחותי שלהן. ככל שאנו מתקדמים בסדר המעשיות הולכים ונחשפים זהותו, מאפייניו, מניעיו ותכניו של המוטיב המרכזי במעשיות רבות - האיום על החיים הנפשיים.

פתחנו ב'זאב והגדיים' שם האיום על המרחב הנפשי מזוהה עם הזאב. פרט לעובדה שהוא מנסה להתעות הגדיים תוך חיקויים של אימא-עז אין שום רמז ביחס לזהותו של האיום ומאפיינים אחרים שלו. אנו יודעים רק שמקורו מחוץ למרחב הנפשי של התינוק ושהחזירה שלו משתקת את רוב אותו מרחב ומכריחה חלקים אחרים ממנו להגן על 'הסובייקט האוטונומי' ששרד חבוי. איננו יודעים עדיין את מקור האיום, אופי תכניו ומהם הנושאים שהשפעתם על הנפש התינוקית היא כה נרחבת. באנליזה של 'הזאב והגדיים' זיהוי האיום עם אמא-עז היה בבחינת השערה.

ב'כיפה אדומה' נעשה צעד נוסף ביכולתנו לדעת משהו יותר מובחן ביחס למקור האיום, מניעיו ותכניו. מניתוח המעשייה למדנו גם על מניע מוגדר: הילד נדרש לתמוך נפשית בהורה על ריבוי פניו: אימא, סבתא וזאב. כמו במעשייה הקודמת האם מתוארת כדואגת ומזהירה את ילדה לא לסטות מהדרך. בסטייתו זו נתפסת הילדה כאחראית בלעדית להסתבכות העלילה וסוללת את דרכו של האיום להשתלט על הסבתא-אימא ועל עצמה. האיום שכבר פועל/מפעיל מבפנים את הילדה נרשם עכשיו כמי שנמצא באחוריותה שלה. סוג רישום כזה מוכר היטב בקליניקה אלא שחוסר ידע אודותיו מונע מאתנו לזהותו נכון ואנו נוטים לייחס את מקורותיו לנפש התינוקית (דחפים אצל פרויד, הרסנות וחשדנות

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

אצל קליין, אומניפוטנטיות אצל רבים אחרים ועוד). השאלה אינה 'מי אשם' אלא מה קרה ואיך נרשמו החוויות בנפש התינוק. ב'כיפה אדומה' יש שיבוש-עיוות משולש: חדירת תכנים עוינים לנפש, תחושת האחריות עליהם ותחושת הכישלון ביחס לאחריות זו. לאלו נוטות התיאוריות הפסיכואנליטיות להוסיף שיבוש רביעי ולייחס לנפש התינוקית כוונות ותכונות שליליות והרסניות.

ב'הנזל וגרטל' נחשפת האם הריאלית כמי שמעמידה את חייה הנפשיים לפני אלה של ילדיה. צורת הקיום שלה ב'שפה ההיא' עוזרת להבהיר את משמעותה של עמדה זו כפי שהיא נחווית על-ידי הילדים כ'אם אוכלת ילדיה'. במציאות הריאלית זו אם (או אב) שהילדים אמורים לשרת את צרכיה. אם הם מאכזבים הקשר הרגשי (ולפעמים גם המעשי) איתם ינותק. נראה שככל שאנו מתקדמים בסדר ההתפתחותי של המעשיות, כך ההתאמה בין המציאות הריאלית לבין המציאות הפנימית נעשית ברורה ובהירה יותר. במקביל גם הידע ביחס למקורות האיום על החיים הנפשיים, תכניו ומניעיו, נעשה מובחן יותר. הסדר ההתפתחותי מלמד עניין חשוב נוסף: בדרך כלל תופיע נוכחות האיום כסימפטומים ללא תוכן ברור: חרדה, דיכאון, אי-שקט ותחושות מעורפלות אחרות. תפקידו של המטפל הוא לעזור למטופל ליצור את ההבחנות הנדרשות, לזהות את מקורות האיום, לשקף את הידע החסר לו ולעזור לו בקשירתם למציאות הפנימית והריאלית הייחודיות לו.

ביבליוגרפיה

גרים (האחים), (1994), מעשיות האוסף המלא, ספרית פועלים, תל אביב, 52-57.
יגאל, י. (2011 א), מיפוי התפקודים המרכיבים את רמות הארגון הראשוניות בנפש, שיחות כ"ה (2): 128-156.
יגאל, י. (2011 ב), אנטומיה התפתחותית של הנפש, סדרת קו אדום, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

יגאל, י. וראופמן ר. (2011 א), המעשייה על 'הזאב והגדיים' וצורות הארגון וההגנה הראשוניות של הנפש, מרחבים: כתב-עת אינטראקטיבי למחשבה פסיכואנליטית, חוב. א יגאל, י. וראופמן ר. (2011 ב) המעשייה על כיפה אדומה ושאלת המובחנות: איך נדע האם אנחנו פועלים נכון? מרחבים: כתב-עת אינטראקטיבי למחשבה פסיכואנליטית, חוב.

ב

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

Darwin, C. (1965) [1872], *The Expression of the Emotion in Man and Animals*,

University of Chicago press, Chicago & London.

Jung, C. G.(1964), *Man and his Symbols*, Doubleday, New York

Masson, J.M.(Ed.) (1985), *The Complete Letters of Sigmund Freud to*

Wilhelm Fliess □□□, □London.

.